
Elżbieta Rutkowska

Państwowa Szkoła Wyższa w Białej Podlaskiej, Katedra Turystyki i Fizjoterapii

Hanna Wójciak

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Zakład Botaniki i Mykologii

Danuta Urban

Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie, Instytut Gleboznawstwa, Inżynierii i Kształtowania Środowiska

Dostępność Roztocza dla turystyki pieszej osób z niepełnosprawnością ruchową

Streszczenie

Położenie geograficzne, bogactwo przyrody Roztocza, wielokulturowość, a także intensywnie rozwijająca się w ostatnich latach infrastruktura, sprawiają, że jest to kraina atrakcyjna turystycznie. Bazując na tych walorach, marka „Roztocze” oferuje turystom krajowym i zagranicznym produkty: przyrodniczo-krajoznawcze, edukacyjno-poznawcze, rekreacyjno-wypoczynkowe, a także aktywne formy turystyki kwalifikowanej. Wzrastające zainteresowanie wypoczynkiem w tym regionie sprawia, że wyznaczone zostały szlaki turystyczne o różnym stopniu trudności (piesze, rowerowe, kajakowe i konne) prowadzące przez najbardziej atrakcyjne miejsca. Wyznaczono też ścieżki dydaktyczne w obszarach cennych przyrodniczo.

Wyznaczanie, organizacja i użytkowanie szlaków turystycznych muszą uwzględniać zasady rozwoju zrównoważonego, a wśród nich: ochronę środowiska przyrodniczego, zabytków oraz pamiątek historycznych z jednoczesną troską o interesy i rozwój społeczności lokalnej i ogólnodostępność. Także dla osób niepełnosprawnych i innych, których sprawność fizyczna jest ograniczona z powodu dysfunkcji narządu ruchu, a pobyt w otoczeniu roztoczańskiej przyrody ma dodatkowo działanie terapeutyczne. W polityce antidyskryminacyjnej wobec osób niepełnosprawnych priorytetem jest budowanie środowiska bez barier. Zagospodarowanie turystyczne powinno ten priorytet uwzględniać. Problemem jest jednak zakres dopuszczalnej ingerencji w środowisko przyrodnicze. W pracy poddano ocenie dostępność szlaków turystycznych Roztocza oraz ich infrastruktury dla osób z ograniczoną mobilnością. Wyniki naszych obserwacji mają na celu zwrócenie uwagi organizatorów szlaków turystycznych na szczególne potrzeby niepełnosprawnych turystów, ale też konieczność ochrony przyrody wynikającą z dostępności szlaków dla wszystkich zainteresowanych.

Badania – metodą obserwacji bezpośredniej – przeprowadzono w letnim sezonie turystycznym 2014 i 2015 r. Przeprowadzono je w miejscowościach kluczowych dla szlaków turystycznych Roztocza: Suścu, Józefowie, Krasnobrodzie, Zwierzyńcu, Nowinach, Długim Kącie i Górecku Kościelnym. Są to miejscowości intensywnie rozwijające się turystycznie. Stanowią najważniejsze bazy wypadowe na główne szlaki turystyczne Roztocza.

Słowa kluczowe: Roztocze, szlak turystyczny, dostępność, osoby z niepełnosprawnością ruchową

Availability of Roztocze Region for tourism to physical disability persons

Abstract

The geographical location, the richness of nature, multiculturalism and infrastructure intensively developing in recent years – make Roztocze attractive for tourists. Based on these qualities „Roztocze” – offers products for domestic and foreign tourists, such as: nature trail, educational and cognitive path, recreational and active forms of adventure tourism. The interest of recreation in that area increases and recently have been designated tourist path (hiking, biking, kayaking and horse riding) with varying levels of difficulty leading through the most attractive places. An educational trail have been designed also in areas of high natural value.

The principles of sustainable development, among them: the protection of the natural environment, historical sites and monuments as well as concern about the interests and development of local community must be taken into account at the stage of determination, organization and use of trails. Very important is the trails availability, especially for people with physical disabilities for which to stay in Roztocze nature have also therapeutic effect.

The priority of the anti-discrimination politic is to build a barrier-free environment for people with disabilities. Development of tourism should take into account this priority. However, the range of acceptable interference with the natural environment is a main problem. This paper evaluates the availability of Roztocze Region tourist routes for people with limited mobility, due to damage of the movement system. The results of our observations are aimed to draw attention of the organizers on the particular needs of disabled tourists. As well as the necessity to nature protect resulting from the availability of trails for all concerned.

The researches – method of direct observation – were carried out in 2014 and 2015 year during the summer tourist season. The observations were conducted in the most important touristic spots of Roztocze: Susiec, Józefów, Krasnobród, Zwierzyniec, Nowiny, Długi Kąt and Górecko Kościelne. They are a touristic fast-growing spots and they represent the most important starting point for majority of tourist path in Roztocze.

Keywords: Roztocze, tourist path, availability, people with physical disabilities

Wstęp

Turystyka jest tą sferą działalności człowieka, której przypisuje się znaczny potencjał w procesie rehabilitacji kompleksowej¹. Uprawianie różnych rodzajów turystyki (m.in.: poznawczej, zdrowotnej i wypoczynkowej) w warunkach naturalnego środowiska może mieć tu szczególne znaczenie. Zainteresowanie

¹ Zob. M. Weiss, *Możliwości uprawiania turystyki przez osoby niepełnosprawne*, [w:] *Społeczne aspekty turystyki, cele i realizacja*, red. B. Libicki, Warszawa, Wyd. Instytutu Turystyki, 1979, s. 12–17; T. Łobożewicz, *Turystyka i rekreacja ludzi niepełnosprawnych*, Warszawa, Wyższa Szkoła Ekonomiczna, 2000; K. Chojnacki, *Turystyka osób niepełnosprawnych intelektualnie jako forma rehabilitacji fizycznej, psychicznej i społecznej*, Kraków, Wyd. Akademii Wychowania Fizycznego, 2007

„powrotem do natury” i indywidualne formy podróżowania to jedne z najnowszych trendów w rozwoju współczesnej turystyki – ekoturystyki². Ekoturystyka jest formą turystyki aktywnej w obszarach przyrodniczo cennych i chronionych w duchu koncepcji rozwoju zrównoważonego³. Popyt na ekoturystykę wynika także z naturalnej potrzeby odpoczynku od ujemnych wpływów środowisk wielkomiastowych oraz ze wzrastającej świadomości korzyści zdrowotnych, jakie przynosi przebywanie w warunkach nieskażonego środowiska. Walory poznawcze, estetyczne i etyczne (ekologia) aktywnego wypoczynku w środowisku naturalnym zyskują więc w ostatnim dwudziestolecu coraz więcej zwolenników wśród osób o każdym stopniu sprawności⁴. Sprzyja temu znajomość ujemnych skutków industrializacji dla jakości życia, wzrost świadomości ekologicznej oraz – w coraz liczniejszych środowiskach – zmiana filozofii życiowej⁵.

Z biologicznego punktu widzenia ważne też są walory zdrowotne bioklimatu obszarów nieurbanizowanych⁶. Wiedza o uwarunkowaniach zdrowia, jatrogenność i dehumanizacja wysoko wyspecjalizowanej medycyny akademickiej przyczyniają się także do renesansu przyrodolecznictwa⁷. Bodźcujące działanie środowiska przyrodniczego na organizm człowieka, choć wykorzystywane już w starożytności, znajduje obecnie uzasadnienie kliniczne. Pobyty w określonych typach klimatu i warunkach krajobrazowych, stosowanie zabiegów fizykalnych bazujących na naturalnych kopalinach i wodach mineralnych, powoduje zmiany adaptacyjne, regulujące funkcje organizmu, przywracające zaburzoną homeostazę. Stąd ich systemowe wykorzystanie w profilaktyce i terapii chorób przewlekłych⁸ specjalnie zalecane w rehabilitacji wczesnej i ustawicznej.

Wspomniane wyżej zjawiska leżą u podstaw presji turystycznej na regiony z zachowaną dziką przyrodą; obszary niezdegradowane przez niekontrolowaną działalność człowieka, w których zachowały się pamiątki lokalnych społeczności, żyjących w zgodzie z naturą⁹. Roztocze jest taką krainą, która stwarza

² Zob. I. Jędrzejczyk, *Ekologiczne funkcje i uwarunkowania turystyki*, Katowice, Wyd. Śląsk, 1995; W. Alejski, *Turystyka w obliczu wyzwań XXI wieku*, Kraków, Wyd. F.H.U, 2000

³ Zob. D. Zaręba, *Ekoturystyka*, Warszawa, PWN, 2010

⁴ Zob. T. Łobożewicz, *Wypoczynek w plenerze potrzebą współczesnego człowieka*, [w:] *Turystyka, rekreacja i sport jako problem społeczno-wychowawczy współczesnego człowieka*, red. W. Siwiński, Poznań, Wyd. Akademii Wychowania Fizycznego, 1993, s. 23–30; I. Jędrzejczyk, *Ekologiczne funkcje i uwarunkowania turystyki*, Katowice, Wyd. Śląsk, 1995

⁵ Zob. H. Skolimowski, *Filozofia żyjąca. Eko-filozofia jako drzewo życia*, Warszawa, Wyd. Pusty Obłok, 1995; R. Karczewski, *Turystyka osób niepełnosprawnych w Wielkopolskim Parku Narodowym*, Wrocław, Rozprawy Naukowe Akademii Wychowania Fizycznego, 2012, Vol. 39, s. 57–62

⁶ Zob. G. Straburzyński, *Księga przyrodolecznictwa*, Warszawa, PZWL, 1997

⁷ Zob. J. Aleksandrowicz, H. Duda, *U progu medycyny jutra*, Warszawa, PZWL, 1988

⁸ Zob. T. Kozłowska-Szczęsna, *Bioklimat uzdrowisk polskich i możliwości jego wykorzystania w lecznictwie*, Warszawa, Wyd. Polskiej Akademii Nauk, IFiPZ, 2002

⁹ Zob. I. Jędrzejczyk, *Ekologiczne funkcje i uwarunkowania turystyki*, Katowice, Wyd. Śląsk, 1995; K. Przecławski, *Człowiek a turystyka. Zarys socjologii turystyki*, Kraków, Wyd. Albis, 1996

idealne warunki do uprawiania ekoturystyki. Charakteryzuje je zróżnicowanie krajobrazowe, które wynika z rzeźby terenu i budowy geologicznej oraz niezwykle bogactwo flory i fauny. Szczególnym elementem krajobrazu są przełomy rzek: Wieprz, Tanew, Sopot, Szum, Jeleń z unikatowymi progami skalnymi (szumami, szypotami) w strefie krawędziowej Roztocza¹⁰ oraz ogromne obszary chronionej przyrody przyciągające coraz liczniejsze grupy turystów¹¹.

Wszystkie te walory stanowią cenne dobro w wymiarze krajowym, ale i ogólnoludzkim. Budowa infrastruktury uzdrowskiej i turystycznej na obszarach cennych przyrodniczo stanowi więc poważne wyzwanie dla jej organizatorów. Z jednej strony, co oczywiste – konieczna jest ochrona natury przed degradacją, z drugiej – stworzenie warunków dostępności, dla wszystkich osób zainteresowanych ekoturystyką. Zasady udostępniania takich obszarów, a także wyznaczania przez nie szlaków turystycznych muszą uwzględniać ekologiczne podstawy trwałej ochrony i użytkowania przestrzeni przyrodniczej¹². Ogólnodostępność wiąże się z edukacją społeczną, marketingiem produktu turystycznego i jego podażą¹³. Ogólnodostępność – to także budowanie środowiska (społecznego i infrastruktury) bez barier oraz polityka antydyskryminacyjna wobec różnych grup osób, które zechcą uprawiać ekoturystykę.

Charakterystyka obszaru badań

Roztocze, jako makroregion o niezwykle cennych walorach przyrodniczych i kulturowych, jest więc idealną krainą dla uprawiania ekoturystyki. Walory te docenia Lokalna Organizacja Turystyczna Zamość – Roztocze, budując na tych wartościach markę „Witalność z Natury”. Strategia marketingowa marki powołuje się na „[...] kompetencje związane z unikalnym klimatem regionu, który ma dobroczynny wpływ na zdrowie i samopoczucie, wyjątkowy charakter tutejszych walorów przyrodniczych i krajobrazowych oraz atrakcyjność regionu z punktu widzenia odbiorców”¹⁴. Według tej organizacji Roztocze odwiedza ok. 300 tys. turystów rocznie¹⁵.

¹⁰ Zob. M. Harasimiuk, *Budowa geologiczna i rzeźba Roztoczańskiego Parku Narodowego*, [w:] *Roztoczański Park Narodowy*, red. T. Wilgat, Kraków, Wyd. Ostoja, 1994, s. 55–67

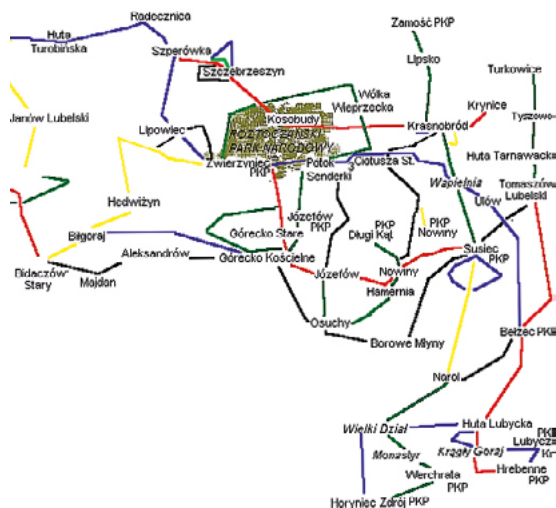
¹¹ Zob. T. Grabowski, Z. Katuła, K. Kalamucki, *Obszary chronione stymulatorem rozwoju turystyki na przykładzie Roztoczańskiego Parku Narodowego*, [w:] *Badania geograficzne w poznawaniu środowiska*, red. Z. Michalczyk, Lublin, Wyd. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2004, s. 665–672

¹² Zob. A. Nowakowski, B. Łonkiewicz, *Podstawy ochrony walorów ekologicznych lasów w Polsce*, [w:] *Ochrona i zrównoważone użytkowanie lasów w Polsce*, red. B. Łonkiewicz, Warszawa, Wyd. Fundacja IUCN Poland, 1996, s. 17–34

¹³ Zob. A. Pawlikowska-Piechotka, *Planowanie przestrzeni turystycznej*, Gdynia, Wyd. Nova-eres, 2013

¹⁴ <http://arr.tomaszowskie.pl/public/uploaded/Marka%20Roztocze.pdf>, [data pobrania: 1.09.2015]

¹⁵ <http://www.tygodnikzamojski.pl/artukul/5408/>, [data pobrania: 12.06.2016]

Legenda:

- Kolor niebieski – szlaki: Centralny, Ścieżka Szumów, Spacerowy
- Kolor czerwony – szlaki: Krawędziowy, Walk Partyzanckich, Wolnościowy
- Kolor żółty – szlaki: Roztoczański, Południowy
- Kolor zielony – szlaki: Wł. Podobińskiej, Ziemi Józefowskiej, Al. Wachniewskiej

Ryc. 1. Główne szlaki turystyczne Roztocza¹⁶

Turystyka w regionie Roztocza może mieć formę: pieszą, rowerową, kajakową, konną. W celu prezentacji najciekawszych atrakcji wytyczono przez krainę blisko 961 km szlaków pieszych, 83 km ścieżek rowerowych i 60 km szlaków konnych¹⁷. Główne szlaki turystyczne Roztocza przedstawiono na ryc. 1, a ich opis w tab. 1.

Szczegółowy przebieg tras turystycznych wraz z ich długością i kluczowymi miejscowościami przedstawiono w tabeli 1.

Tab. 1. Wybrane piesze szlaki turystyczne Roztocza

Nazwa szlaku	Przebieg	Długość (w km)
Centralny	Szostarka-Zwierzyniec-Wapielnia-Susiec-Hrebenne	196,0
Walk Partyzanckich	Bidaczów-Górecko-Osuchy-Susiec-Tomaszów Lub.	102,3
Historyczny	Turkowie-Tomaszów Lubelski	66,2
Al. Wachniewskiej	Zwierzyniec-Szewnia-Wólka Wieprz.-Florianka	67,2
Wł. Podobińskiej	Zamość-Krasnobród-Wapielnia-Susiec	56,5
Krawędziowy	Zwierzyniec-Górecko-Józefów-Nowiny-Susiec	55,4
Roztoczański	Zwierzyniec-Hedwizyn-Biłgoraj-Bidaczów Stary	52,0
Wolnościowy	Tomaszów Lub.-Bełzec-Hrebenne	49,1
Brata Alberta	Narol-Horyniec	47,0
Ziemi Józefowskiej	Józefów-Hamernia-Nowiny-Długi Kat	42,5
Południowy	Narol-Susiec	16,7
Łącznikowy	Krasnobród-Nowiny	16,1
Łącznikowy	Zwierzyniec-Lipowiec	11,8
Łącznikowy	Józefów-Potok Senderki	9,8

Źródła: A. Pawłowski, *Roztocze: Puszcza Solska, Lasy Janowskie i Wyżyna Wołyńska (część polska). Przewodnik turystyczny*, Warszawa, Wyd. S. Kryciński, 2000; www.roztocze.pol.lublin.pl, [data pobrania: 15.07.2014]

¹⁶ www.roztocze.pol.lublin.pl, [data pobrania:15.07.2014]

¹⁷ www.roztocze.pol.lublin.pl, [data pobrania:15.07.2015]

Przedstawione wyżej oraz inne szlaki turystyczne mają zróżnicowany stopień trudności, przebiegają przez najciekawsze przyrodniczo i historycznie miejsca. Odcinkowo mają wspólne przebiegi, krzyżują się w miejscowościach, które stanowią turystyczną bazę wypadową dla zaplanowanych wycieczek i wypraw.

Szlaki piesze odcinkowo pokrywają się z trasami rowerowymi, kajakowymi i nordic walking. Szczególne warunki stworzono dla turystyki rowerowej, a szlak biegnący wzdłuż osi Roztocza (Kraśnik-Hrebenne 187 km i dalej – do Lwowa) został uznany przez *National Geographic* za jeden z trzech najbardziej interesujących w Polsce¹⁸.

Celem niniejszej pracy jest ocena ogólnodostępności szlaków turystycznych Roztocza Środkowego (oraz ich infrastruktury: transportowej, noclegowej i wybranych usług towarzyszących) dla osób niepełnosprawnych ruchowo z powodu uszkodzeń i dysfunkcji narządu ruchu, ale także innych o ograniczonej sprawności ruchowej: starszych, otyłych, przewlekle chorych, mniej wydolnych fizycznie oraz grup i rodzin podróżujących z małymi dziećmi, dla których nie jest możliwe uprawianie pieszej turystyki kwalifikowanej.

Metoda

Badania przeprowadzono metodą obserwacji bezpośredniej – wizytując miejscowości Roztocza Środkowego, leżące na skrzyżowaniu głównych szlaków turystycznych. Do obserwacji wytypowano: Zwierzyniec, Krasnobród, Susiec, Józefów, Nowiny, Długi Kąt, Górecko Kościelne. Dokonano także analizy oferty produktów turystycznych w dostępnych materiałach promocyjnych lokalnych organizacji turystycznych.

Posługując się kryteriami dostępności zawartymi w Art. 5, ust. 1, pkt 4 ustawy z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo Budowlane (Dz. U. 2006, Nr 156, poz. 1118 z późniejszymi zmianami) oraz w Rozporządzeniu Ministra Infrastruktury z dnia 23 grudnia 2002 r. w sprawie szczegółowego zakresu realizacji obowiązku zapewnienia osobom niepełnosprawnym dostępu do usług powszechnych – ocenie poddano możliwość uprawiania turystyki przez osoby z ograniczeniami ruchowymi na szlakach Roztocza Środkowego. Oceniano:

- możliwość dojazdu (infrastruktura transportowa) do miejscowości baz wypadowych;
- informację turystyczną;
- ofertę baz noclegowych;
- infrastrukturę szlaków turystycznych.

Celem wsparcia wyników obserwacji dostępności turystycznej Roztocza dla osób z niepełnosprawnością ruchową posłużono się dokumentacją fotograficzną

¹⁸ *Turystyka Aktywna. Józefów i Roztocze Środkowe – biuletyn informacyjny*, 2014

zastanego materiału empirycznego¹⁹. W ten sposób, za pomocą jednej ze strategii socjologii wizualnej – obrazu kluczowych obiektów – podjęto próbę pogłębionej analizy badanego zjawiska społecznego i stworzenia dodatkowej płaszczyzny refleksji²⁰. Wszystkie fotografie wykonano w okresie od 28.07 do 1.09.2014 r.

Wyniki – ocena dostępności:

Transport

Dojazd do wybranych miejscowości turystycznych Roztocza Środkowego jest możliwy środkami komunikacji powszechnej szynowej i drogowej (kolej i autobus/bus). W omawianych sezonach turystycznych 2014–2015 linie kolejowe na Roztoczu obsługiwała Spółka z o.o. Przewozy Regionalne REGIO. Sezonowo (15 czerwiec – 31 sierpień) umożliwiała ona bezpośredni dojazd turystom z Jarosławia, Rzeszowa, Zamościa i Lublina. Także sezonowo regionalne przewozy były skomunikowane z pociągami z Warszawy, Katowic, Krakowa, Poznania, Przemyśla, a nawet Świnoujścia. Roztoczańskie linie kolejowe obsługiwały współczesne szynobusy, ale ich dostępność dla osób z niepełnosprawnością ruchową – poza taborem – jest uwarunkowana infrastrukturą dworcową. Stacje docelowe na Roztoczu miały postać odkrytych peronów, a infrastruktura pasażerska (poczekalnie, kasy biletowe, toalety) była nieczynna, zdewastowana lub nie istniała (fot. 1, fot. 2).

Świeżo wyremontowany przystanek kolejowy w Nowinach jest także trudno dostępny dla osób o ograniczonej sprawności fizycznej: z peronu kolejowego schodzi się bezpośrednio do jezdni drogi

Fot. 1. Stacja kolejowa w Zwierzyńcu
(fot. E. Rutkowska)

Fot. 2. Infrastruktura stacji kolejowej w Suścu
(fot. E. Rutkowska)

¹⁹ Zob. T. Konecki, *Wizualne wyobrażenia. Główne strategie badawcze w socjologii wizualnej a metodologia teorii ugruntowanej*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2005, t. I, Nr 1, s. 42–63

²⁰ Zob. K. Olechnicki, *Antropologia obrazu. Fotografia jako metoda, przedmiot i medium nauk społecznych*, Warszawa, Oficyna Wydawnicza, 2003; M. Frąckowiak, *Co nowego widać (i dlaczego warto się temu przyglądać?)*. Uwagi o socjologii wizualnej, „Studia Socjologiczne” 2011, Nr 3, s. 141–157

Fot. 3. Przystanek autobusowy w Długim Kącie (fot. E. Rutkowska)

znaczone dla tych pojazdów nie są dostosowane do potrzeb i możliwości osób z niepełnosprawnością ruchową (fot. 3). Brakuje też pisemnej informacji o przewozie takich pasażerów. Jednak wywiady z kierowcami busów dowiodły, że wyjątkowo, niektórymi modelami samochodów, jest możliwy przewóz takich pasażerów, ale ich podróż wymaga wcześniejszych ustaleń warunków z dyspozytorem firmy przewozowej i skierowania na trasę specjalnie dostosowanego samochodu.

gminnej; brak jest jakiegokolwiek infrastruktury pasażerskiej.

Wizytacja punktów transportu kolejowego pozwoliła na stwierdzenie dwóch przejawów zainteresowania przewoźnika niepełnosprawnymi pasażerami: w Suścu – przed stacją wyznaczono miejsce parkingowe dla osób niepełnosprawnych, zaś w Zwierzyńcu i Józefowie Roztoczańskim na ścianach stacji umieszczono informację o możliwości świadczenia pomocy niepełnosprawnym pasażerom, pod warunkiem zgłoszenia takiej potrzeby co najmniej 48 godzin przed planowaną podróżą (fot. 4).

Inną formą podróżowania do miejscowości – baz wypadowych na szlaki Roztocza jest komunikacja samochodowa. Transport zbiorowy jest obsługiwany przez prywatnych przewoźników, taborem typu „bus”. Dworce i przystanki prze-

Informacja dla PODRÓŻNYCH

Pomoc przy organizowaniu przejazdów osób niepełnosprawnych i osób o ograniczonej sprawności ruchowej oraz przy przemieszczaniu się w obrębie stacji/przystanku prosimy zgłaszać najpóźniej na 48 godzin przed planowanym odjazdem pociągu.

<p>Przewozy Regionalne</p> <p>„Przewozy Regionalne” sp. z o.o. ul. Wileńska 14a w Warszawie Oddział Lubelski z siedzibą w Lublinie ul. Gazowa 4 20 – 406 Lublin</p> <p>tel. 722 349 446, 695 317 076 w dni robocze w godz. 7⁰⁰ - 16⁰⁰ e-mail: priumr@p-r.com.pl lub całodobowo tel. 693 060 040</p> <p>Infolinia: 800 022 222 - z telefonów stacjonarnych, 22 473 23 54 - z telefonów komórkowych (czynna od poniedziałku do piątku oprócz święt w godzinach podanych na stronie internetowej: www.przewozyregionalne.pl)</p> <p><small>W sprawach pomocy (zgłoszenia) prosimy dzwonić pod wskazane numery telefonów Spółki, które pociągami podróży zamierza rozpocząć przejazd. Wg Rozporządzenia (WE) nr 1371/2007 Parlamentu Europejskiego i Rady Unii Europejskiej z dnia 23.10.2007 r.</small></p>	<p>Koleje Mazowieckie</p> <p>„Koleje Mazowieckie” spółka z o.o. ul. Lubelska 1 03 – 802 Warszawa</p> <p>Tel. (całodobowo) (22) 364 44 44 e-mail: mazowieckie.com.pl</p>	<p>PKP INTERCITY</p> <p>„PKP Intercity” S.A. Zakład Centralny ul. Chłopińskiego 53 04 – 275 Warszawa</p> <p>telefon: (22) 47 31 611 w dni powszednie od 7:00 do 15:00 e-mail: bszw@intercity.pl lub całodobowo – 19 757 e-mail: icpomocpodrozy@intercity.pl – komunikacja krajowa esasytravel@intercity.pl – komunikacja międzynarodowa</p>
--	--	--

Fot. 4. Informacja dla niepełnosprawnych pasażerów (fot. E. Rutkowska)

Fot. 5. Specjalne miejsce parkingowe na stacji kolejowej w Suścu (fot. E. Rutkowska)

Najwygodniej w pobliże wejść na szlaki turystyczne dojechać można samochodami osobowymi. Dla samochodów osobowych przygotowane są parkingi – najczęściej przydrożne i śródleśne. Ich organizatorzy nie zadbali jednak o ich pełną dostępność (fot. 6, fot. 7).

Przewodniki wskazują ścieżkę do Stawów Echo w Zwierzyńcu jako jedyną rekomendowaną dla niepełnosprawnych turystów trasę o niewielkim stopniu trudności. Wizytacja potwierdziła dostępność szlaku na dużym odcinku, ale mimo to dojazd do ścieżki, parking i sanitariaty nie były dostępne dla niepełnosprawnych (fot. 6).

Fot. 6. Parking przed dojściem do Stawów Echo w Zwierzyńcu (fot. E. Rutkowska)

Fot. 7. Miejsce wypoczynku na parkingu śródleśnym – Hamernia (fot. E. Rutkowska)

W okolicach nawet najbardziej uczęszczanych szlaków na parkingach nie stwierdzono żadnych udogodnień dla niepełnosprawnych ruchowo turystów.

Informacja turystyczna

Innym wyznacznikiem dostępności turystycznej jest przygotowanie informacji o ofercie dla czynnego wypoczynku na Roztoczu dla osób o ograniczonych możliwościach ruchowych. Ośrodki informacji turystycznej zorganizowane są w: Suścu, Józefowie, Krasnobrodzie i Zwierzyńcu. Wizytacja tych punktów polegała na ocenie technicznej dostępności budynku, poszukiwaniu materiałów reklamowych i informacyjnych, wywiadzie przeprowadzonym z pracownikami informacji turystycznej – w celu zapoznania się z regionalną ofertą dla niepełnosprawnych turystów. Zebrane dane wskazują na niedostatek informacji w badanym problemie (tab. 2).

Tab. 2. Informacja turystyczna dla niepełnosprawnych turystów w sezonie 2015

Miejscowość	Dostępność obiektu	Gotowa oferta	Wiedza pracownika
Józefów	Tak	Nie	Nie
Susiec	Nie	Nie	Nie
Zwierzyniec	Tak	Nie	Tak
Krasnobród	Tak	Nie	Nie

Źródło: badania własne

W Józefowie, Zwierzyncu i Krasnobrodzie punkty informacji turystycznej były zlokalizowane w nowoczesnych budynkach, dostępnych dla osób z niepełnosprawnością ruchową. W Suscu punkt informacji turystycznej mieścił się na pierwszym piętrze Gminnego Ośrodka Kultury. Budynek nie był wyposażony w windę.

W licznych drukowanych materiałach promocyjnych i reklamowych o usługach (noclegi, gastronomia, przewodnictwo, wypożyczalnie sprzętu) i imprezach turystycznych (rajdy, spływy) nie znalaziono żadnych ofert dla osób z różnymi rodzajami niepełnosprawności. Wyjątkiem były jedynie reklamy turnusów i pobytów rehabilitacyjnych w ośrodkach uzdrowiskowych, świadczących usługi lecznicze oraz SPA (fot. 8).

Fot. 8. Sanatorium Rehabilitacyjne im. J. Korczaka w Krasnobrodzie (fot. E. Rutkowska)

Pracownicy trzech punktów informacji turystycznej (Józefów, Susiec, Krasnobród) byli zaskoczeni pytaniami o specjalne oferty, ułatwiające niepełnosprawnym turystom podróżowanie i wypoczynek na Roztoczu. Nie potrafili przedstawić propozycji wypoczynku dla takich grup osób. Natomiast w Zwierzyncu zaproponowano zwiedzanie ekspozycji przyrodniczej oraz prezentację filmów w zmodernizowanym i ogólnie dostępnym budynku Ośrodka Edukacyjno-Muzealnego Roztoczańskiego Parku Narodowego, organizację imprezy plenerowej w jego otoczeniu, wycieczkę bryczkami zaprzęzonymi w koniki polskie ścieżką krajobrazową: Zwierzyniec-Florianka-Górecko Stare. Polecono też ciekawe obiekty i miejsca w miasteczku oraz wspomnianą wcześniej ścieżkę nad stawami „Echo”, które to miejsca i trasy – zdaniem informatora – są dostępne dla zwiedzania przez osoby nie w pełni sprawne ruchowo.

Baza noclegowa

W żadnym z punktów informacji turystycznej nie potrafiono natomiast wskazać kwater i miejsc noclegowych przyjaznych dla osób niepełnosprawnych ruchowo. Poszukiwano ich zatem w specjalistycznych biuletynach informacji lokalnej²¹ oraz na ogólnie dostępnych stronach internetowych. Wyniki takich analiz przedstawiono w tab. 3.

Tab. 3. Dostępność miejsc noclegowych dla niepełnosprawnych turystów

Miejscowość	Nazwa kwaterodawcy	Liczba pokoi	Liczba miejsc	Miejsca dostępne dla niepełnosprawnych
Zwierzyniec	Stowarzyszenie Kwaterodawców Gminy	174	499	1–2
Susiec	Roztoczańskie Stowarzyszenie Agroturystyczne	299	918	8
Krasnobród	Krasnobrodzkie Stowarzyszenie Turystyczne	197	602	27
Józefów	Ośrodek „Roztocze”	60	2	2
Razem:	j.w.	730	2021	39

Źródła: *Magiczne Roztocze – magazyn turystyczny, kalendarium, informacje praktyczne*, 2013; *Turystyka Aktywna – Józefów i Roztocze Środkowe – biuletyn informacyjny*, 2014

Prezentowane wyżej informacje (tab. 3) pokazują niewielki odsetek (1,9%) miejsc noclegowych na Roztoczu, które organizatorzy (kwaterodawcy) przygotowali dla swoich niepełnosprawnych gości. Natomiast pojedyncze takie pokoje mają w swojej ofercie hotele w Biłgoraju (DODO) i Zamościu (Jubilat, ORBIS, Junior) oraz w Krasnobrodzie (Ośrodek Wypoczynkowy „U Buzunów” – organizator turnusów rehabilitacyjnych). Koszt doby pobytowej w tych hotelach i ośrodkach wypoczynkowych zawierał się w sumach: 90–468 zł. Zatrzymujący się tu goście z niepełnosprawnościami różnego rodzaju mogą zwiedzać istniejące w wyżej wymienionych miastach muzea, zabytki historyczne bogatej przeszłości regionu, które stanowią atrakcję części szlaków Roztocza przebiegających przez Zamość, Biłgoraj i Krasnobród oraz ich najbliższe okolice.

²¹ *Magiczne Roztocze – magazyn turystyczny, kalendarium, informacje praktyczne*, 2013

Infrastruktura szlaków turystycznych

Uprawianie turystyki pieszej, rowerowej czy kajakowej na szlakach Roztocza Środkowego przez osoby o ograniczonych możliwościach ruchowych wymaga zmierzenia się z przeszkodami naturalnymi. Najważniejszymi z nich jest zróżnicowanie rzeźby terenu i dzikość przyrody. Trudne warunki terenowe, potrzeba wyznaczenia szlaków turystycznych, ale i konieczność ochrony przyrody przed antropopresją, wymaga przygotowania i instalacji odpowiedniej infrastruktury turystycznej. Zgodnie z zasadą rozwoju zrównoważonego zbudowano ją w przebiegu wszystkich wyznaczonych tras. Oznaczenie szlaków ma charakter wyłącznie graficzny, barwny i umieszczony zgodnie z przyjętymi zasadami. Niektóre oznakowania są kompatybilne z nowoczesnymi aplikacjami internetowymi.

Sposób zagospodarowania i urządzenia rekreacyjne szlaków turystycznych tworzą infrastrukturę, która ma służyć turystom w aktywnym wypoczynku. Elementem infrastruktury turystycznej na szlakach są punkty wytyczające trasy i ułatwiające poruszanie się po nich, urządzenia na przystankach wypoczynkowych, wieże i platformy widokowe. Wizytacja szlaków turystycznych w opisanych wyżej rejonach nie pozwoliła stwierdzić jakichkolwiek udogodnień dla osób niepełnosprawnych ruchowo. Zaobserwowano natomiast wiele dodatkowych utrudnień i barier (fot. 9, fot. 10).

Sezonową formą turystycznego podróżowania po Roztoczu są coraz popularniejsze spływy kajakowe na wyznaczonych odcinkach rzek: Wieprz i Tanew. Kilku lokalnych przedsiębiorców proponuje taką atrakcję turystyczną. Obserwacje przystani na szlakach kajakowych oraz oględziny samego sprzętu pływającego wskazują na znaczne trudności w turystyce kajakowej dla osób nie w pełni sprawnych ruchowo (fot. 11, fot. 12).

Fot. 9. Ścieżka przyrodnicza w Rezerwacie Czartowe Pole (fot. E. Rutkowska)

Fot. 10. Punkt widokowy na Szlaku Krawędziowym (fot. E. Rutkowska)

Fot. 11. Przystań kajakowa na Wieprzu – Obrocz (fot. E. Rutkowska)

Fot. 12. Przystań kajakowa na Tanwi – Susiec (fot. E. Rutkowska)

Przewodnicy napotkani na szlakach kajakowych (Susiec, Obrocz, Zwierzyniec) nie potrafili odpowiedzieć na pytanie o ofertę spływu dla osób niepełnosprawnych. Brakuje udogodnień na przystaniach (często prowizorycznych – tymczasowych) i specjalistycznego sprzętu pływającego.

Turystyka rowerowa jest także popularną formą aktywnego wypoczynku na Roztoczu. Józefów uznany został za rowerową stolicę Roztocza²². Odcinkowo przygotowane trasy rowerowe są fragmentami dostępne dla osób poruszających się na wózkach inwalidzkich, a wybrane wypożyczalnie rowerów oferują riksze, którymi osoby niepełnosprawne mogą poruszać się po wybranych odcinkach tras, z pomocą swoich sprawnych towarzyszy (fot. 13). Inne fragmenty szlaków rowerowych wiodą drogami gruntowymi lub leśnymi ścieżkami i tu osoby mniej sprawne napotkają na naturalne przeszkody terenowe, uniemożliwiające dalszą podróż, nawet z pomocą asystentów.

Ciekawym elementem infrastruktury na szlakach turystycznych Roztocza są wieże widokowe, z których można podziwiać niezwykle bogactwo

Fot. 13. Riksza na szlaku turystycznym – Zwierzyniec (fot. E. Rutkowska)

²² *Turystyka Aktywna. Jozefów i Roztocze Środkowe – biuletyn informacyjny*, 2014

Fot. 14. Wieża widokowa w Krasnobrodzie – niedostępna (fot. E. Rutkowska)

Fot. 15. Wnętrze wieży widokowej w Józefowie (fot. E. Rutkowska)

krajobrazu. Taki sposób zwiedzania okolicy Józefowa, Nowin i Krasnobrodu nie jest jednak dostępny dla osób o ograniczonej mobilności ruchowej (fot. 14, fot. 15).

Roztocze jest też krainą, w której możliwe jest uprawianie turystyki religijnej i historycznej. Obserwacje miejsc, które stanowią cele takiej turystyki wskazują także na ich trudność dostępną.

Organizatorzy i opiekunowie tych miejsc nie uwzględnili możliwości ruchowych niepełnosprawnych turystów. Na przykład w dotarciu do kaplic na wodzie w Krasnobrodzie i Górecku przeszkadzają pielgrzymom i turystom wąskie ścieżki i schody (fot. 16, fot. 17).

Fot. 16. Kaplica na Wodzie – Krasnobród (fot. E. Rutkowska)

Fot. 17. Kaplica na Wodzie – Górecko Kościelne (fot. E. Rutkowska)

Fot. 18. Dojście do zbiorowej mogiły partyzantów w Puszczy Solskiej (fot. E. Rutkowska)

Dotarcie do miejsc upamiętniających wydarzenia historyczne (Powstanie Styczniowe czy walki partyzanckie z okresu drugiej wojny światowej) jest także utrudnione, głównie z uwagi na ich położenie – najczęściej w głębi lasów. Zabiegi porządkowe i konserwatorskie w tych miejscach nie uwzględniają w większości potrzeb osób niepełnosprawnych (fot. 18).

W trakcie prowadzonych obserwacji na szlakach Roztocza zaobserwowano także przykład dobrej praktyki: spotkano niepełnosprawnych uczestników XVII Biegu Pokoju – Pamięci Dzieci Zamojszczyzny (fot. 19, fot. 20).

Integracyjny udział tych osób w cyklicznej, masowej imprezie sportowo-turystycznej pokazał, że aktywizacja osób

Fot. 19. Rajd niepełnosprawnych turystów – Krasnobród (fot. E. Rutkowska)

Fot. 20. Specjalny wózek rajdowy (fot. E. Rutkowska)

stanowią główny atrybut tej działalności. Jednak prowadzenie usług turystycznych w takim środowisku jest ograniczone. Zakazy wstępu lub szczególne warunki eksploracji dotyczą blisko 2362 ha Roztocza, wydzielonych na rezerwy przyrody i ostoje chronionych gatunków flory i fauny²³. Budowa obiektów turystycznych i zagospodarowanie szlaków nie dopuszcza bowiem zbyt dużej ingerencji w środowisko naturalne²⁴. Z drugiej strony – presja turystyczna na ten makroregion wzrasta, co wymaga coraz większej podaży zróżnicowanej oferty produktu turystycznego, który będzie uwzględniał także potrzeby osób z różnego rodzaju niepełnosprawnościami²⁵.

Marka „Witalność z Natury” może być szczególnie atrakcyjna dla osób z niepełnosprawnościami i warto szerzej uwzględnić potrzeby takich turystów w przygotowywanej ofercie. Badania wykazały, że ta grupa osób bardzo chętnie wybiera jako formy wypoczynku krótkie, kilkudniowe wyprawy „na łono

niepełnosprawnych ruchowo jest warunkowana możliwie wysokim stopniem usprawnienia, osobistą motywacją i rozbudzonymi zainteresowaniami, ale przede wszystkim stworzonym warunkom przez specjalistyczny sprzęt, umożliwiającą sprawne i szybkie przemieszczanie się po wyznaczonych trasach biegu.

Podsumowanie i wnioski

Podsumowując obserwacje przeprowadzone w letnich sezonach turystycznych 2014 i 2015 r. na szlakach Roztocza Środkowego, należy stwierdzić, że turystyka jest tu ważnym i dynamicznie rozwijającym się działem gospodarki i przedsiębiorczości społeczności lokalnej. Walory przyrodnicze

²³ Zob. J. Feduszka, P. Kondraciuk, A. Urbański, *Krótką historią długich tradycji ochrony przyrody Roztocza*, [w:] *Roztoczański Park Narodowy – przyroda i człowiek*, red. R. Reszel, T. Grądziel, Zwierzyniec, Wyd. Roztoczańskiego Parku Narodowego, 2013, s. 19–24

²⁴ Zob. I. Ozimek, *Turystyka i rekreacja na obszarach niezurbanizowanych – wybrane zagadnienia*, Warszawa, Wyd. Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego, 2001; E. Rutkowska, *Turysta niepełnosprawny ruchowo na szlakach przyrodniczych*, [w:] *Rola obszarów chronionych w rozwoju edukacji, turystyki i gospodarki*, red. B. Sawicki, M. Harasimiuk, Lublin, Wyd. Uniwersytet Przyrodniczy, 2014, s. 205–214

²⁵ Zob. A. Zajadacz, J. Śniadek, *Modele niepełnosprawności jako determinanty przeobrażeń struktury podażyowej rynku turystycznego dostępnego dla osób niepełnosprawnych*, [w:] *Ewolucja podaży i popytu w turystyce*, red. B. Walas, J. Sobczuk, Sucha Beskidzka, Wyd. Wyższej Szkoły Turystyki i Ekologii, 2014, s. 208–228

natury” w niewielkiej odległości od miejsca zamieszkania. W naszych badaniach preferencji spędzania czasu wolnego, osoby niepełnosprawne w dużej grupie (ok. 60%) deklarują się jako ekoturysty²⁶. Ceny usług turystycznych na Roztoczu w porównaniu do modnych kurortów są zdecydowanie niższe – co może mieć znaczenie w sytuacji nieco gorszej – w porównaniu z osobami sprawnymi – sytuacji materialnej²⁷.

Uprawianie turystyki pieszej na Roztoczu (poza specjalistycznymi ośrodkami uzdrowiskowymi) przez osoby o ograniczonej sprawności ruchowej jest jednak bardzo utrudnione: dojazd do atrakcyjnych turystycznie miejscowości jest praktycznie niemożliwy środkami komunikacji masowej. Szynobusy jeżdżą rzadko i tylko przez 5 miesięcy w roku; autobusy w znaczącej większości nie są dostosowane do potrzeb osób z niepełnosprawnością ruchową, a kolejowe i autobusowe przystanki oraz stacje docelowe w kluczowych miejscowościach regionu nie mają żadnych udogodnień dla niepełnosprawnych pasażerów.

Informacja turystyczna – także w znaczącej większości – nie jest przygotowana na obsługę niepełnosprawnych turystów. Brakuje wiedzy personelu i ofert w drukowanych i internetowych materiałach reklamujących usługi turystyczne. Dostępna dla osób niepełnosprawnych baza noclegowa (hotele) jest znacznie oddalona od atrakcji przyrodniczych. Właściciele gospodarstw agroturystycznych nie oferują bezpośrednio pobytów osobom z niepełnosprawnościami, choć deklarują w około 30%, że takie osoby chętnie będą gościć²⁸.

Organizatorzy spływów kajakowych nie przewidują w nich udziału osób niepełnosprawnych ruchowo. Brakuje specjalnie wyposażonych kajaków i dostępnych przystani, które zazwyczaj ulokowane są na naturalnie ukształtowanych brzegach lub mają charakter tymczasowych pomostów – co częściowo można tłumaczyć warunkami koniecznej ochrony środowiska przyrodniczego.

Pieszne szlaki turystyczne tylko niewielkimi fragmentami są dostępne dla turystów o ograniczonej mobilności lub poruszających się na wózkach inwalidzkich. Wynika to ze stopnia ich terenowej trudności (ukształtowanie terenu), ale i ubogiej i niedostępnej infrastruktury, dodatkowo jeszcze uwzględniającej potrzeby tej grupy turystów.

Obserwacje pokazują, że aktywność ruchowo niepełnosprawnych turystów na terenie Roztocza byłaby możliwa w znacznie większym zakresie, gdyby

²⁶ E. Rutkowska, H. Wójciak, *Dostępność ekoturystyki dla osób niepełnosprawnych na przykładzie wybranych ścieżek przyrodniczych*, [w:] *Aktywizacja osób z niepełnosprawnością*, red. E. Rutkowska, M. Płaszewski, Warszawa-Biała Podlaska, Wyd. Akademii Wychowania Fizycznego, 2014, s. 161–173

²⁷ J. Śledzińska, *Turystyka osób niepełnosprawnych w Polskim Towarzystwie Turystyczno-Krajoznawczym*, „Niepełnosprawność – zagadnienia, problemy, rozwiązania” 2012, Nr II(3), s. 81–103

²⁸ S. Golian, *Stan i perspektywy rozwoju agroturystyki na Roztoczu*, rozprawa doktorska, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, 2015

zastosowano udogodnienia w korzystaniu z istniejącej lub budowanej i planowanej infrastruktury turystycznej, np. docelowe przystanki komunikacji kolejowej i autobusowej, miejsca noclegowe, dostęp do wież i platform widokowych, parkingów śródleśnych, toalet oraz specjalistycznego sprzętu turystycznego typu: kajaki, rower, wózki, osprzęt do jazdy konnej. Szansy na rozwój ekoturystyki osób z niepełnosprawnością ruchową w tym interesującym regionie należy upatrywać w doposażeniu szlaków i urządzeń w specjalistyczny sprzęt turystyczny i sportowy nie naruszający jednak zasad ochrony środowiska oraz w możliwie najskuteczniejszej rehabilitacji ruchowej, aktywizującej samych niepełnosprawnych ekoturystów do pokonywania napotykaných przeszkód terenowych.

Bibliografia

- Alejziak W., *Turystyka w obliczu wyzwań XXI wieku*, Kraków, Wyd. F.H-U, 2000
- Aleksandrowicz J., Duda H., *U progu medycyny jutra*, Warszawa, PZWŁ, 1988
- Chojnacki K., *Turystyka osób niepełnosprawnych intelektualnie jako forma rehabilitacji fizycznej, psychicznej i społecznej*, Kraków, Wyd. Akademii Wychowania Fizycznego, 2007
- Feduszka J., Kondraciuk P., Urbański A., *Krótką historią długich tradycji ochrony przyrody Roztocza*, [w:] *Roztoczański Park Narodowy – przyroda i człowiek*, red. Reszel R., Grądziel T., Zwierzyniec, Wyd. RPN, 2013
- Fraćkowiak M., *Co nowego widać (i dlaczego warto się temu przyglądać?). Uwagi o socjologii wizualnej*, „Studia Socjologiczne” 2011, Nr 3
- Golian S., *Stan i perspektywy rozwoju agroturystyki na Roztoczu*, rozprawa doktorska, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, 2015
- Grabowski T., Katuła Z., Kałamucki K., *Obszary chronione stymulatorem rozwoju turystyki na przykładzie Roztoczańskiego Parku Narodowego*, [w:] *Badania geograficzne w poznawaniu środowiska*, red. Michalczyk Z., Lublin, Wyd. UMCS, 2004
- Harasimiuk M., *Budowa geologiczna i rzeźba Roztoczańskiego Parku Narodowego*, [w:] *Roztoczański Park Narodowy*, red. Wilgat T., Kraków, Wyd. Ostoja, 1994
- Jędrzejczyk I., *Ekologiczne funkcje i uwarunkowania turystyki*, Katowice, Wyd. Śląsk, 1995
- Karczewski K., *Turystyka osób niepełnosprawnych w Wielkopolskim Parku Narodowym*, „Rozprawy Naukowe”, AWF Wrocław, 2012, Vol. 39
- Konecki K., *Wizualne wyobrażenia. Główne strategie badawcze w socjologii wizualnej a metodologia teorii ugruntowanej*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2005, t. I, Nr 1
- Kozłowska-Szczęsna T., *Bioklimat uzdrowisk polskich i możliwości jego wykorzystania w lecznictwie*, Warszawa, Wyd. PAN, IFiPZ, 2002
- Łobożewicz T., *Wypoczynek w plenerze potrzebą współczesnego człowieka*, [w:] *Turystyka, rekreacja i sport jako problem społeczno-wychowawczy współczesnego człowieka*, red. Siwiński W., Poznań, Wyd. AWF, 1993

- Magiczne Roztocze – magazyn turystyczny, kalendarium, informacje praktyczne*, Lokalna Organizacja Turystyczna, 2013
- Nowakowski A., Łonkiewicz B., *Podstawy ochrony walorów ekologicznych lasów w Polsce*, [w:] *Ochrona i zrównoważone użytkowanie lasów w Polsce*, red. Łonkiewicz B., Warszawa, Fundacja IUCN Poland, 1996
- Olechnicki K., *Antropologia obrazu. Fotografia jako metoda, przedmiot i medium nauk społecznych*, Warszawa, Oficyna Wydawnicza, 2003
- Pawlikowska-Piechotka A., *Planowanie przestrzeni turystycznej*, Gdynia, Wyd. Nova-eres, 2013
- Pawłowski A., *Roztocze: Puszcza Solska, Lasy Janowskie i Wyżyna Wołyńska (część polska). Przewodnik turystyczny*, Warszawa, Wyd. S. Kryciński, 2000
- Przeclawski K., *Człowiek a turystyka. Zarys socjologii turystyki*, Kraków, Wyd. Albis, 1996
- Rutkowska E., Wójciak H., *Dostępność ekoturystyki dla osób niepełnosprawnych na przykładzie wybranych ścieżek przyrodniczych*, [w:] *Aktywizacja osób z niepełnosprawnością*, red. Rutkowska E., Płaszewski M., Warszawa-Biała Podlaska, Wyd. AWF, 2014
- Rutkowska E., *Turysta niepełnosprawny ruchowo na szlakach przyrodniczych*, [w:] *Rola obszarów chronionych w rozwoju edukacji, turystyki i gospodarki*, red. Sawicki B., Harasimiuk M., Lublin, Wyd. Uniwersytet Przyrodniczy, 2014
- Skolimowski H., *Filozofia żyjąca. Eko-filozofia jako drzewo życia*, Warszawa, Wyd. Pusty Obłok, 1995
- Straburzyński G., *Księga przyrodolecznictwa*, Warszawa, PZWL, 1997
- Śledzińska J., *Turystyka osób niepełnosprawnych w Polskim Towarzystwie Turystyczno-Krajoznawczym*, „Niepełnosprawność – zagadnienia, problemy, rozwiązania” 2012, Nr II(3)
- Turystyka Aktywna. Jozefów i Roztocze Środkowe – biuletyn informacyjny*, Lokalna Organizacja Turystyczna, 2014
- Turystyka i rekreacja na obszarach niezurbanizowanych – wybrane zagadnienia*, red. Ozimek I., Warszawa, Wyd. SGGW, 2001
- Zajadacz A., Śniadek J., *Modele niepełnosprawności jako determinanty przeobrażeń struktury podażowej rynku turystycznego dostępnego dla osób niepełnosprawnych*, [w:] *Ewolucja podaży i popytu w turystyce*, red. Walas B., Sobczuk J., Sucha Beskidzka, Wyd. Wyższej Szkoły Turystyki i Ekologii, 2014
- Zaręba D., *Ekoturystyka*, Warszawa, PWN, 2010

Strony internetowe

- <http://arr.tomaszowskie.pl/public/uploaded/Marka%20Roztocze.pdf>, [data pobrania: 1.09.2015]
- <http://www.roztocze.pol.lublin.pl>, [data pobrania: 15.07.2015]
- <http://www.roztocze.pol.lublin.pl>, [data pobrania: 15.07.2014]
- <http://www.tygodnikzamojski.pl/arttykul/5408/>, [data pobrania: 12.06.2016]